

Temetés Zsögödön

Mostanában sokat gondolok a székelyföldi kis népi gótikus templomokra: várat emelni reménytelen volt a kis halmon, amelyre felépítették őket, így hát ellen-ségeiket az ájtatosságban próbálták gyengének látni, s magukat ugyanabban erősnek. Valószínűleg sem építők, sem utódaik nem érezték át a hiábavalóság kételyeit: bizalmukban van valami gyermeteg naivitás és persze elpusztíthatatlan életöszton is: mindenképpen az egymással való szolidaritás szükségességének hite. Emberek, akik a kételyt bevallják, többnyire türelmetlenek mások kételyeivel szemben: a kis népi gótikus templomok tövében sohasem alakult ki a laikus szemlélet, az emberek nem kételkedtek cselekedeteik igazságában sem.

A zsögödi templom gyakran zárva van ugyan, de a kulcsot mindenki megtalálhatja a templomajtó melletti kereszt e célra készült kis tartólapján: a hívő ember, ha szörnyű álmok gyötrik, akár éjjel is odatalál istene elé. Számára természetesen az, hogy emberi problémáit átruházza rá, és ezzel eleget tegyen a szolidaritás parancsának. Istensége, akivel bármikor szót ért, nagyon emberi fenség: eredeti ábrázolásaiban csak emberfelettien erős, de sohasem transzcendens, a kételyektől mentes emberfelettség minden bizonnyal inkább jellemzi, mint az átszellemült, testtől elszakadt lebegés az emberek és dolgok felett.

Ezt az istent nyilván nem rohanta még meg Jackson Pollock őrült vágya, az, hogy valami olyat öntsön ki magából, aminek homályos formáit csak rémült önkereséseinek lázában pillanthat meg saját maga is. És mégis, ezekben a kis templomokban Pollockra kell gondolnom, nem tudok ellentmondásosabb érzést, de Pollockra gondolok: nem tudom ezt az isteni idillt másképp elfogadni, csak mint a megvalósíthatatlan békességre való vágyat, békességre, amelyről tudom, hogy illúzió. Vagy az is lehet, csak most gondolok Pollockra és a kis gótikus templomokra egyszerre, lehet, mert éppen most élem át a megnyugvásra való törekvés édes érzését, és valahogy e belső villanáshoz kívülről hozzátapasztok akaratlanul egy másik érzést, amely az önmegnyugtató tisztá illúzióknak tekintő rációim átéléséből fakad.

Nem tudom, vajon Pollock megszabadult-e kínjaitól, miután kiöntötte magából látomásait: a kis gótikus templomok építői minden bizonnyal elfelejtették a kísértést, amikor végignézték jobbik énjük kőbe faragott szigorú fenségén. Nyilván örök időkre építették: Istenre bízták, hogy a tiszteletére épített hajlékot megóvja a veszedelmektől: gyengeségükben rendkívül erősnek tetszenek, amikor vár helyett annak építenek templomot, aki már utolsó reményük. És ebben az építkezésben van talán egy kis furfang is: az Isten most már nem bújhat ki a felelősség alól, kénytelen nyáját védelmébe venni, ha az emberek őt tették utolsó bizalmuk letéteményesévé.

A kis népi gótikus templomok, úgy tűnik, arra is jók, hogy az emberek évszázadokig oda hordozzák boldogtalanságukat. E templomok funkciójához tar-

tozik a vidék népének védelmén kívül a vidék csalódásainak összegyűjtése is: a szenvedések komor hombárja mindegyikük. A templomkertben általában régi sírok vannak: ezek is a szenvedésekre emlékeztetnek: de valami olyanra is, ami megrázza a szemlélt, ha csendes művészettörténeti nosztalgiját egyáltalán képes még átítatni valóságselemekkel: a templomok a szenvedések hiábavalóságát legalább annyira sugallják, mint a reménykedését.

Reménytelenül szenvedni – a gyengék tudománya, avagy ismét egy illúzió: ha elfogadjuk ezt az állapotot, máris becsaptuk önmagunkat; valamiből – a reménytelenségéből – csináltunk az isteni megváltásra méltó dolgot. A reménytelenség és a remény egyaránt méltatlan a munkás életből fakadó tanulsághoz. A Csiki-medence kegyetlenül hideg színei is a reménytelenség hiábavalóságát hangsúlyozzák: aki itt lemond, az nem él: a lemondás intellektuális luxus, az az ember, aki a földet kínozza, amellyel szinte eggyé válik, nem tud lemondani: nincs miről lemondania.

Éppen ezért van ezeknek a templomoknak valami bájosan játékos jellegük is: becsapják Istent, elhitetik vele, hogy legalább a reménytelenségben hisznek: noha metafizikai igényt fejeznek ki, attól a néptől, amely ide hordozza bánatát, mi sem áll távolabb, mint a fájdalomban való tehetetlen elmerülés. Ez a nép minden bizonnyal többre becsüli az életet, mintsem a metafizikai kínokat: az úr, a semmi érzése, úgy tetszik, elkerülte a múltban is, a jelenben is. Az élethez való ragaszkodás olyan erős, hogy ez az évszázados vidék, amely gyakorlatilag elkerülte a jobbagysors mélységeit is, szinte nem rendelkezik műemlékekkel templomain kívül. A jelen érzése mindig kiszorította a jövőbe vetett esztelen bizalmat.

Meglepő a permanencia ilyen erős átélése: a rettenetes történelmi tapasztalatok és a kegyetlenül követelőző természeti viszonyok alakították ezt a népet ilyené. Se vissza, sem előre nem foglalokozik önmagával: létezni akar, erőszakosan, mint maga a természet: csak a Hargita fenyői tudják tudattalanul ezt a titkot: kapaszkodni, a lehetetlenbe fogódzni, megfoganni és élni még akkor is, ha nincs termőföld, csak szikla van. A fenyők tanulsága az, hogy aki erősen kapaszkodik, az a sziklából is talajt porlaszt, s ha kidől, akkor sorsa nem a lassú haldoklás, hanem a hirtelen és végleges halál.

Ezen a vidéken a halál is a permanencia jegyében zajlik le, akár az élet. Halottaikat megrázó mélységgel siratják, de gyászuk gyors, és ellobban a munkában, az életben. A kívülállót talán meglepi a kifinomult vallásos ájtatosság és a barbár nemtörődomség sajátos vegyülete: a pap központi személyiség a temetőig, de utána a nagy gonddal elkészített toros vacsora már átmenet a feledésbe, vagy ami ugyanaz, az életbe, amit élni kell a halottak nélkül és oly sokszor, miért ne mondanók meg, a halottak ellenére. Szokások, családi szerkezetek, az életalakítás megszokott struktúrája hajlott a sírba: de élni kell.

Templomaikon látszik: élni tanulnak hagyományaik szerint is. Ezeremterek: egy kicsit mindenki az ősi önellátás ügyességeit hordozza ujjában. Kevés nép lehet a földön, amely a modern civilizáció körülményei között annyira a kezével gondolkodnék, mint éppen ez. Amit elképzelnek, azt azonnal kivitelezik: az absztrakciók kissé életidegennek tűnnek ebben a környezetben, az azonnali feladatok elnyomják a nagy általánosítások igényét. Ez a típus éppen ebben az azonnaliságban kerül olyan közel a pollocki eszményhez: a spontán önkinyilvánítás, a kéz gesztusain keresztül megkerüli a magasabb elvonatkoztatásokat, és elmondja a fogalmakon kívüli cselekvésben mindazt, amit az életről csak tud.

De mi sem áll távolabb tőlük, mint a pollocki szubjektivitás: nem akarják egyéni érzelmeik formáját még csak sugallni sem; cselekvéseikben van valami az objektivitásra, a személytelenségre való fichteit törekvésből. Énjük én akar maradni, de személytelen én, nem kavargó egyéni vágyak – érzelmek – akaratok

énje, hanem a valamit mindig létrehozó, egyedit teremtő én, objektivitás a szubjektivitásban, önmegnyilvánítás önmegnyilvánulás nélkül. Még temetőikben is több a csín, a rend, mint nosztalgia. Papjaikat inkább közéleti embernek látják, mint Isten szolgálóinak: az élethez való ragaszkodás bűneit az élet nevében gyónják meg, nem átszellemülten transzcendentális vágyak vezetik őket a gyóntatószék elé.

A népi gótikus templomok abban a rendíthetetlen, enyhén tömzsi állhatatosságukban, ahogy a falvakra tekintenek, a bűn bizonyosságára figyelmeztetnek. Aki nagyon akar élni, az sok bűnt követ el: ezek az emberek, akik annyira ügyelnek vallási törvényeik betartására, viszonylag kevésre becsülik az egyszerű erkölcsi normákat: intenzív ittlétükben gyorsan nyúlnak bicskához, a kegyetlen verekedés is elég mindennapi még baráti körökben is. Nem tudják elviselni, ha bármi is korlátozza érzelmeik közvetlen áradását, amelyre amúgy is oly kevés idejük marad. Dühük pusztító és esztelen, van valami állati vadság bennük: miután megnősültek és ezzel az élet fenntartása vált alapfunkciójukká, hirtelen lecsendesednek, és most már megértő cinkossággal nézik és ítélik meg a fiatal-ság tomboló életkedvét.

Kétszer halnak meg: először akkor, amikor lemondanak ifjúságukról. Minden átmenet nélkül, minden lázadás nélkül fognak új életükbe: házat építenek, mesterkednek, és talán eszükbe sem jut az önkikíváncozás szubjektív örülete, hideggé válnak, fehérré és az emberi szenvedélyektől mentessé, mint amilyen gótikájuk külseje a domboldalakon. Arcuk elmerevedik, és a temetéseken célszerű fekete-fehérbe öltöznek: soha nem láttam még olyan egységesen cifraság nélküli temetést, mint itt. Az emberek hallgatagon mennek, nincs bennük sem pátosz, sem jajveszékélés, csendes beszédjükben nem esik szó a halott túlvilági sorsáról, inkább tetteiről, olyan egyszerű, gyakorlati dolgokról, hogy mennyire szerette a kertet, mennyire házias volt, mi mindenhez értett.

A halottakból csak az élet marad meg: ezek az emberek, akik már beletemetkeztek egyszer az életbe, nem tudják, mi a halálba való temetkezés: nem ismerik a halálfélelmet, mert nem élnek a halál árnyékában. A táj, amely jobbra a kegyetlenség folyamatosságát sugallja, minden bizonytalansággal volt az itt élő emberek lelkivilágára is: a medence két oldalán a szinte kézzel fogható hegyek, meredek oldalaikon élesen meredező sziklakkal, vízmosások és tiszta csobogók semmit sem mutatnak a termékenység kövéres örömeiből. A termékenység jelképe itt nem a formában a világból önálló teret kiharító gömbölyű asszony, hanem valami szikár kőszentség, amelyben nincs sem öröm, sem fájdalom, csak keménység van, élet van. A szüret öröme, az eltespedt vágy nélküliség éppen úgy hiányzik belőle, mint a szüret vágya, a be- és feltöltődés állati beteljesedésének az elfittyedt szájú jóllakottságnak az igénye. Aki tudja, hogy egy egész napig kapaszkodnia kell a kaszálóig, és a begyűjtés után egy egész napig kell tőrnie a leereszkedés izomgyótró fáradalmait, annak nincsenek nagy félelmei: annak nincs ideje félni.

A népi gótikus templomokban nincs semmi a félelmetes nagyság önvizsgálatra ébresztő kontrasztjaiból. Egyszerűen és természetesen kicsiny templomok ezek, emberi méretükkel egy kis közösség igényeit elégítik ki: ha a közösség elszaporodik, akkor újabb templomot építenek; a monumentális nagyságot nem álmodják meg, nem versenyeznek a hegyekkel. Ebben van valami megalkuvás: csak a világon felülkerekedni akarók építenek a természetet túllícitáló épületeket: aki elfogadja a világot, abban nem támad fel a méretmonumentális vágya. Az itteni emberek megalkusznak az étellel: ebben van minden erényük és hibájuk, és mert eszményeiket nagyon szorosan hozzákapcsolták létfenntartási ösztöneikhez, létükben van valami szorongató: az azonnalosság sürgetésében a kitekintés perspektívái lerövidülnek, és nagy eszményeik egyéni célokká zsugorodnak.

Így válnak a kis népi gótikus templomok a hiányérzet kifejezőivé: egy nép valahol mélyen tudja vagy sejtí magáról, hogy nagyperspektívájú eszmények híján lerövidül élete, és az ilyen eszmény hiányát templomával – hitével, ezzel a csonka hittal akarja pótolni. Ezt is, azt is sajátos történelme magyarázza, mint ahogy azt is, hogy kétségbeesetten ragaszkodnak ehhez a hithez: vadul hisznek abban, hogy hinniük kell. Ebben az egyoldalúságban mégiscsak benne van a metafizika utáni vágy: az után sóvárognak, amit kipusztítanak magukból: a permanenciát megtoldani perspektívával – ebben van hitük titka.

A halott körüli teendőket azonnal elvégzik a legközelebbi hozzátartozók: nincs megindítóbb látvány, nincs az életnek mélyebb titka, mint amikor a most megözvegyült asszony megborotválja azt, aki már nincs többé, a szeretetnek és szolidaritásnak a kihűlt reményét, önmaga emberi kiegészítőjének ezt az utolsó és immár elvesztett lehetőségét. Az özvegynek nincs ideje még felfogni veszteségét: mindent ő tart kézben: a temetés, a tor, a rava:alozás és a hivatalos formalitások elrendezése, a halotti jelentés megfogalmazása, kinyomtatása és szét-hordása, a ház elrendezése az ő ellenőrzése alatt folyik. Közben odaszállingóznak a sirató asszonyok: torkukban az a vinnyogó jajveszékélés, ami az özvegyből csak akkor tör majd ki, amikor a temetés és a tor után egyedül marad.

A gyász egyéni ügy: a szertartás idejére csak néhány könnycsepp jár, a temetésen részt vevő tömeg pedig megnyugvással veszi tudomásul, amit az özvegy szokásból is híven teljesít: jól tartja magát. Közben mindenki tudja, hogy az özvegy néhány óra múlva összeroppan: ő is meghalt, amikor egyedül maradt, és ő is, a tömeg is tudja, hogy ez az élet most végleg pusztá vegetációvá süllyed, a hátralevő évek már csak a halálra való tökéletes berendezkedés elégtételét nyújtják számára. De a rendteremtő pepecselés mögött van valami egészen sajátos fatalizmus: az egyedül maradt ember csak félemler, aki elvesztette életrevalóságát; az ilyen ember erkölce már a halál: ezen a földön az özvegyek még utánahalnak hitvesüknek: ősi, természeti kéréletlenséggel, minden külön megfontolás nélkül ők is elkorhadnak, zokszó nélkül hanyatlanak le, sorsuk nem tölti fel őket a lázadás dühével, nincs bennük semmi Pollock elkeseredéséből.

Pollock dühe az önmagába mélyen belegabalyodott ember rend utáni nosztalgiját és a számára elérhetetlen rend esztelen pusztítását fejezi ki; a népi gótikus templomok is a rend békességét idézik, csak a lázadás teremtő-pusztító szándéka nélkül, a megnyugvás és belenyugvás rendjét. Pollock rendje erőszakos és céltudatos, az önmagát kereső ember tehetetlensége; az itteni emberek inkább beleolvadás a természetbe: templomaik is inkább a tájhoz tartoznak, mint hozzájuk, akik szintén a tájhoz tartoznak, mert belőle nőttek ki, és nem tesznek semmit, hogy elszakítsák ezt a köldökzsinórt; amikor csendes méltósággal elvonulnak a ravatal előtt, van bennük valami a természet ősi rendjéből: nem panaszkodnak, hiszen a hegyek sem panaszkodnak.

Ez a természetes rend, vagy legalábbis megvalósításának szakadatlan igénye benne van minden cselekedetükben: ritkán borítják fel családi életüket, rendkívül kényesek házuk tisztaságára, a csfn náluk belső követelmény. Egész nap tevékenykednek, rendeznek, gyomlálnak, mesterkednek, s ha látszólag már minden rendben van, akkor szépítenek, fúrnak-faragnak, rendigényüket a szépségigényig fokozzák. A szép és a praktikus itt olyan szintézisre talál, amelyet, úgy gondolom, csak igen kevés helyen érhetett el: a szépet nem vásárolják, a szépet előállítják, mint mesterséget, ki-ki a maga ízlése szerint szépet teremt. Ízlésüket a természet közelsége határozza meg, a célszerű harmónia és a tiszta színek. Nagy művészeik is a harmónia legendáját teremtették meg, mítosszá változtatták népük alapvető lelki vonásait.

Mert mítosz csak ott születik, ahol a teremtő tevékenység önmagát kozmikus

eszményként akarja viszontlátni: a munka, amely itt még a természet és az ember ősi egymásrautaltságát fejezi ki, a szolidaritás mítoszát sugallja saját nagyszerűségének érzékeltetésére. Ebben a szolidaritásban semmi sincs a természetbe kirándulók csodálkozásából, azokéból, akik a természet nagyságán és az ember kicsinységén ámuldoznak, nincs semmi az idegenség érzéséből, sokkal inkább az azonosulás vágya jellemzi, a megértésig fokozódó találkozás az ember és természet között. A mítosz a természetet is értelemmel ruházza fel, az emberhez méltó rációval: találkozásuk egyenrangú felek párbeszéde, amelyben az ember a természeti és a természet az emberi. A mítosz forrása a heroizált munka, amely nem hozza az ember győzelmét a természet felett, hanem az élet diadalát, a folytatódás egyszerű örömét, az önmagunkra-találás verítékes, kínok árán kivívott nyugalalmát.

A részvétnyilvánítók mormogásában nincs kiszámított világiasság, inkább némi zavar teszi befejezetlenné az elstutogott mondatokat: valahogy nincs mit mondaniuk: mit is lehetne mondani ott a ravatal előtt, vagy a sírgödörnél, mit is lehetne mondani, ami ne lenne banális. A leggyakrabban talán ezt hallani: „Ha szüksége van valamire, tudja...” Ezek az emberek a szolidaritás kifejezéseit keresgélik ott, a halott mellett, olyasmit, amiért Pollock kiált festményeiben: „Emberek, itt vagyok, ilyen vagyok, szükségem van reátok!” A népi gótikus templom bölcsessége az, hogy oda épült, ahol mindenki elérheti, hogy nem magasodik fel elérhetetlenül, ott van, ahol mindenki egyformán láthatja, ahol mindenkit egyaránt figyelmeztet emberi kötelességeire, a szolidaritásra.

Mítosz születik itt, egy olyan nép körében, amelyből nagymértékben hiányzik valódi történelme reális összefüggéseinek tudata, amely nem emlékszik így saját múltjára, mert kiámították belőle. A mádэфalvi veszedelem, Gábor Áron és még egy-két esemény, egy-két név: Tamási Áron és a festő Nagyok, és még egy-két név, és kész; valahol ez a nép nem vehetett tudomást saját magáról, nem tudja tudatosan eredetét, százévekig üres lap a múltja. És ezért megteremt a mítoszt, múltját a szolidaritásban kozmikussá növeszti, valahol a reális és az irreális határán itt, ma, mesebeli erővel éli át azt, amiről oly keveset tud. Nincs illúzió, amely olyan reális erővel hatna, mint ez a történelmi önteremtés, az az óriási feszültség, amellyel ez a nép még saját múltját is létrehozta. Ebben van szükségük egymásra, és mindenkire: szolidaritásuk szinte emberfeletti igénnyé növekszik: vendégszeretetükbe, segíteniakarásukba el lehet sorvadni, szívességeikben a jóindulat már szinte öncélúvá válik.

Az özvegyet körülveszik az ismerősök, barátok, rokonok: mindenki segíteni akar. Egy csoport asszony egész éjszaka kalácsot süt, pálinkát kever, mások tyúkokat hoznak, és egész nap főzik a húslevest, saját kezükkel készített bordás-laskát tesznek bele, az egyik rokon lovakat kér a közös gazdaságtól a hallotaskocsi elé, az autós egész nap szolgálatban van, felveszi és továbbítja a korszórú-rendeléseket, a szalagfeliratokat, az özvegy barátnője összeírja a halotti jelentések címmzettjeinek listáját, a többi rokon a távolabbról érkezőket fogadja, a sírásóknak üzennek, halotti bizonyítványért rohannak a néptanácshoz, mindenki tesz valamit, és közben a szolidaritás vágya belemossa a halottat a névtelen múltba, amelyből kihozni többé már nem lehet. A szolidaritás érzése, a tettekben megnyilvánuló érzelmi híd elviselhetővé teszi a halál különben elviselhetetlen tudatát.

Mítoszaiban a halál után az élet megdicsőülése következik: bennük a lelkek nem emelkednek az égi szférákig, hanem a testek emelkednek a lelki tisztaság birodalmába: végre elérték azt, amit oly hosszan kerestek: a teljes azonosulást önmagukkal és a világgal, amelybe beleolvadni csak a teljes ember tud: a mítoszaiban önmagát teljessé tevő ember. A tételes vallás itt panteizmussá alakul: megszállottnak tűnő tanítók, akik egész életüket itt a természetes emberek és az emberes természet találkozási pontján élik le, a réteken kószálnak, egy-egy

virágot órákig néznek, és felfedezik benne a bölcsességet, a növények és élőlények szolidaritását. Nincsenek metafizikai hajlamaik: de az életben elgyötrődött öregek mániákusnak tetsző következetességgel tarisznyával felszerelve bolyonganak a havasokban, asszonyok kilométereket gyalognak borvizért, mindenütt a természet törvényét keresik önmagukban.

A törvényt azonban önmagunkban nem tudunk azonosulni. A törvényt fel kell lelteni a világban: lázadni saját tehetetlenségünk láttán: egyoldalú lázadás, inkább önmegsemmisítés, mint lázadás: a világ ellen kell lázadni, amelyben a tehetetlenség kényszer, a magunk felé fordító indítékok pedig cselekvésünk, szolidáris kapcsoló önkereső tevékenységünk díszes kalitkája csupán. Pollock önmaga tehetetlenségét kuszálja csillogó hálónvá képein; a kis népi gótikus templomok a cselekvés lehetőségét, az önbizalmat sugallják. De vajon nem történik-e meg, hogy a székely templomok küszöbét Pollockok lépik át, akik a szolidaritásban nem találják meg az élet koordinátáit, és ezért megfenyegetik az naiv isteneket az őket kárhozatra ítéelő emberi sorsért?

Az életnek nincs igazsága: az élet adottság, úgy tartalmazza önmagát, mint a táj a népi gótikus templomot: és mégis mindig lesznek emberek, akik magát a életet ostromolják, akik racionálissá akarnak tenni, akár a tetteket, akik nem hiszik, hogy rációjukat egy puszta adottság hordozza, az élet, amely nem fejez ki önmagában semmit, még csak az igazság határait sem. Az igazságot az emberek hozzák létre, ha tetteik rációját a világra vetítik, ha megvilágítják a törvényt és alkalmazzák azt tetteikben, meg rációjuk alakításában: és hányszor tesznek erőszakot magán az életen, amikor az adottság habzsolása helyett az igazságot keresik. Pedig tudják, hogy igazságukat legyőzi az adottság: minden halott egy darabka elpusztult igazság: csak a szolidaritásban, a kapcsolódásban adható tovább a mások racionalitását alátámasztó igazság. Több nem lehetséges: vigasz nincs: ez igazság.

Most már lefoszlottak róla az emberi kicsinyességek, tetteinek másoknak fájó kinövésai, sértődései és sértései értelmetlenné váltak, önzése pedig nevetséges ragaszkodásnak ahhoz, amit most váratlanul és tehetetlenül elvesztett. A gyászoló menetben mindenki tudja, hogy sorsa biztos élőképét látja: az emberek görnyedten merednek a sírgödőre. Amikor eljönnek, megadni a végítzességet, akkor meghajolnak a sors előtt: azután az életre oly jellemző mozdulattal kibújnak a végzet szorításából: letagadják a sorsot, tudatuk mélyére lökik vissza, és már nem a kiszámíthatatlan előtt tisztelegnek, hanem a halottnak adják meg, ami életéért jár neki, csak a halottnak, ennek az egyedi embernek, aki kiszakadt a szolidaritás láncából, akiben nem szabad jelképet, a sors valamilyen intését látni. Minden általánosítást kerülnek: ebben van erejük: tulajdonképpen nem hisznek a Halálban, csak az egyes emberek halálában látják a végzetet, az Életben sem hisznek, csak az egyes emberek életében. Ezért árad szolidaritásuk minden ismerősre, minden megismert emberre.

A kis népi gótikus templomok láttán gyakran Pollockra gondolok. Tudom, hogy ez a két világ nagyon elüt egymástól, mégsem szabadulok összetartozásuk nyomasztó élményétől. Itt, ahol a táj és az ember oly közel van egymáshoz és a szolidaritás mindig cselekvő segíteniakarás, itt találkoztam magam is az együvértartozás érzésével, de rációm itt élte át ennek az együvértartozásnak a korlátait is. Ott voltam a temetési menetben: lázadozásom a tehetetlenség kiáltása volt. Mellettem mentek akkor azok, akik életté változtatják a szorongást, és én mégis Pollockra gondolok. Talán, mert most nem hat rám az ottani emberek munkájának szikár céltudata s a közvetlen szolidaritásnak a rációt ellankasztó érzése, vagy ellenkezőleg, talán az utólag viszonzatlannak tűnő érzelmeket szeretném – ki tudja – talán egy pollocki tettben bizonyítani. Tudom, most

hiába lazadozom: hiába akarom onmagam kiöntésével újra létrehozni a meg-
bomlott kapcsolatokat: ismét el kell mennem arra a tájra, magamba szívni az élet
érzését, a mítosszá nemesedett azonosulás érzését. Nincs felmentésem: a szoli-
darításban élni kell, azt szemlélni nem lehet: tenni kell. Ezt tanultam a népi
gótikus templomok világában, az emberektől és a tiszta rétektől meg a fenyvesek-
től, hegyektől.

BRETTER GYÖRGY

1932. március 21. — 1977. nov. 17.

Mondják: amikor a Szerző meghal, ez megadja művének a véglegesség jegyét. Mintha az utolsó
cselekedet értelemben rendezve mindent, végleges értéket-helyet adna – feltárva minden titkokat.

Mondják. De ha ez a véglegesség is csak *rigor mortis* lenne? Vajon ekkor az értelemadás nem
dermeszti-e meg végül s utoljára az írásokat, teljesen? Amikor már semmi ellen sem szólhat
a szerző: kifoszthatjuk azt, amit maga mögött hagyott. Mert: a jelenbeli olvasásnál annyi mon-
dent ért és vél érteni az olvasó – a közös világ szerint való látás és hallás módján.

Lassan-lassan elvész mind. Pedig ez a szöveg húsa és vére: közvetlenül valóságos élete.
A filológusok megtisztítanak amit csak lehet. De elevenné már nem tudnak tenni. Az érzés más-
hol és máskor születik újjá. A történetiség után: ha ez is elveszett. A szöveg önéletéből, amikor
van ilyen. De ez sem az egyszer volt szerzőé. Neki már nem maradt semmi, de semmi. Így vagy
úgy, de megcsalja, becsapja és kifosztja őt minden utólagos olvasás.

Ami a legfontosabb volt, azt úgy is magával vitte. Ami marad: az önmagában álló gondolat
– amivé általunk lehet. Ami eltűnt: az elevensége, amivé a szót írta.

Utólag hajlunk a szövegek megszenvedettségét hallani. Ami az örömből lett, azt túl könnyen
titoknak hagyjuk. Bretternek, amikor diák volt a Bolyai Tudományegyetemen, Kolozsvárott,
senki sem adott volna tehetséget, alkotói pályát. 1951–52-ben: bolondosnak, furcsának, hobó-
kosnak mondták. Talán ez mentette meg. Furcsa kérdései mintha mindent összezavartak volna.
És éppen ez az, amiből Bretter írásait lettek. Legközvetlenebbül a tanulmányok, mert mindegyik-
ben van buktató: a rendszerező elme és gondolat hasra vágódik – a gyermeki lélek nagyhathatá-
jára. A gondolati játék és firtor: komolyság mögül kiöltött nyelv. A furcsa kérdések és a másként
való beszéd, ezek adják Bretter minden igazát.

Később aztán, jóval megírásuk után, válogatás alkalmából – utolsó napjaiban is – éppen az
ilyen tanulmányokat vállalta leginkább. Amelyek írása öröm és játék volt annak idején: ezért
érezte életéből valónak – évekkel a megírás után is. Amelyeket úgy írt, ahogyan szeretett embe-
rekkel időt tölteni, jó kávé inni és szót érteni, örülni annyi mindennek: a tréfa jogán.

Ami rendszerező hajlam volt benne, azt mind a bélyeggyűjtésre szánta. Az írásra a bontást.

Az Utunk egyik kritikus-szerkesztője, erdélyi írókról, műfajról medítelve, fogalmazta meg
a kolozsvári szállóigét: „elvesztettük esszénket”. Bretter a maga számára és magának, megtalálta
az esszét. Ezt választotta egyik formának. Mert ez is bujkálódó és színüket váltó gondolatok
világa, és ez is játék. Csak nem a tárgyjal. Hanem a „tisztá” szubjektivitásban. Hogy megjelje
egyszeri önmagát. És mondhassa a mondhatatlant, kimondhassa amit nem illik, elmondhassa
amit nem lenne jó „itt és most”.

A királyról csak a mesében derül ki, hogy meztelen. Az esszé pedig mese.

Bretter mindkét műfajában, azzal is, amit mondott, és azzal is, ahogyan mondta: az „itt és most”
harcos kompromisszum elvét támadta vagy figurázta ki – nem kímélve sem fáradságot, sem
humort, se rosszmájúságot. Mert ő itt és most mást akart mondani és másként. Így lett egyik
kötet *Vágyak, emberek, istenek*, (Dacia, 1970), a másik meg *Párbeszéd a jelennel* (Kriterion,
1973). És talán mert a beszélgetést szerette a legjobban: emberekkel – erről, arról – valamiről.
Mindenkét (majdnem) elbűbájtolt – s így adtak neki jó kávé (amikor egész Kolozsvárott nem
lehetett felhajtani) és valahogy így kapta diákjaitól a kinyíló értelmet.

45 és fél év nem sok idő. Neki elég volt, hogy „írói tanári és bélyeggyűjtői tevékenysége
elismeréseként olvasói, diákjai és embertársai szeretetükkel tüntessék ki”. Azzal éppen, amivel
bírtak, s az egyetlennel, amivel kitűnni lehet.

Tordai Zádor